

Проект поліпшення торгівлі на Україні, 1784 р.

Подав Микола Княжевич.

Один відділ Архива Коронного Скарбу (при Варшавській Казенній Палаті) чинять рапорти висших фінансових урядників, т. зв. „супер'інтендантів“ тих провінцій, що на них реформою 1764 р. була поділена Річ Посполита. Між иньшими провінціями ми знаходимо там і „Рапорти Української провінції“, як значать ся вони по архивній термінології.

Головний зміст рапортів доторкаєть ся службових справ — збору ріжних податків, що головно й було обовязком провінціяльних супер'інтенденцій і підвластних їм комор; та в залежности від сеї головної ціли рапорти дають нам чимало дат до внутрішньої та заграничної торгівлі України. Як справа про торгівлю на Україні поки що ледви зачіплена в історичній літературі, то ті дати дуже цінні. Далі, через те що між економічним боком народного життя та иньшими його боками є тісний звязок, — фінансові урядники звертають увагу і на ріжні факти суспільного і побутового характеру; такі факти є в рапортах, і їх уривочні вказівки можуть доповнити те, що вже відомо, а иноді дати й дещо зовсім нове.

Рапорти обіймають майже всю другу половину XVIII ст., і нам бачить ся — варті того, аби на них звернули увагу люде, що займають ся внутрішньою побутовою історією України минулого столітя.

Сим разом ми наводимо на зразок один рапорт з 1784 р., що більш меньш закінчений і має вид проекту. Тема сього проекту — поліпшення торгівлі на Україні і побільшення тим скупих доходів знищеної Річі Посполитої. Властиво, істота проекту для нас не дуже

цікава, — цікаві головню ті вказівки, що доторкають ся загального стану торговлі на Україні та побуту українського народу під конець XVIII ст.: їх подає чоловік, що жив на місці, по службі своїй близький сій справі і взагалі тямущий.

Вистане для прикладу сього образку українського промислу й торговлі (с. 4) — українські продукти становлять: мід, віск, лій, шкіри товарячі, козячі і баранячі, переважно не вичинені, дерево, поташ, смола, салетра, товар і коні в невеликім числі, трохи ганушу (анижу) і всякого рода збіже. Торговля сими продуктами одначе дуже слаба, бо лише мала частина тих продуктів іде за границю: Жиди українські ввозять до Німеччини мід, віск, лій і невичинені шкіри, беручи найчастійші тамошні продукти: сіль, коси, шовкові і вовняні матерійки і т. з. ніренберський крам. Худобу й коней продають в самім краю, і лише невелику частину коней часом купують Прусаки, що заїздять в сі сторони etc. — і таке иньше.

Проект викликали побічні обставини. Як відомо, в 1782 р. марсельський купець Antoine випросив дозвіл у Потьомкіна оснувати в Херсоні товариство для вивозу морем за границю продуктів, найбільше хліба, з південної України. Для збільшеня торгу сего товариства, що потім справді дійшло до цвітучого стану, Antoine рішив розширити свої операції і на територію правобічної України і для того обернув ся з просьбою до Комісії Коронного Скарбу за підмогою. Комісія віднесла ся зовсім прихильно до сеї пропозиції (та мабуть і не могла инакше зробити) і з свого боку післала розпорядженне суперінтенденту Української провінції, — ним був тоді якийсь Жоравський.

В актах ми не знайшли того розпорядження, але про зміст його може дати понятє отсей рапорт Жоравского з Чуднова, датований 15 мая 1784 р.

„Listowną JO-ey Kommissyi dyspozycyą, de 16 Martii, na sessyi ekonomiczney datowaną, dopiero 13 praesentis z poczty odebrałem, w ktorey mając zalecenie, ażebym, fawore Imc Pana Antone, produkta krajowe zkupować zamyślającego, wydał dyspozycye do komor, przez które transporta rzeczony Imc Pan Antone prowadzić będzie, y oнемusz wszelaką łatwość y iak nayprędsze expedyowanie po komorach urządził; takowy rozkaz JO-ey Kommissyi (lubo żaden z kupców na przetrzymywanie ich lub zwlekание expedyци po komorach prowincyi moiey dotąd nie zalił się) natychmiast komorom od ściany Rosyiskiey, a nayszczegulniey na trakcie do Chersonu sytuowanym obwieszczę y aby nayscisley był zachowanym zalecę. Co się zaś dotyczy nastę-

nych w teyże dyspozycyi JO-ey Kommissyi wyrazów, ażebym uczynił rapport, iakie wspomniany JPan Antone zakupuie produktu, w iakiey wielości y gatunku, w którey okolicy, wodą czy lądem, y przez które komory oneż prowadzić zamyśla, nie mniej iak znaczna tychże produktów może być exportata, albo iaki jego stan y kredyt; o tym wszystkim, ponieważ tenże JPan Antone dotychczas w tey mierze nie nie przedsięwziął (chybaby partykularnie z iednym lub dwiema obywatelami), ani nawet sam przez siebie y przez pełnomocnika swego ze mną się dotąd nie znosił, przeto JO-ey Kommissyi w tym czasie nic o tym raportować nie mogę¹⁾. Względem zaś przełożenia zdania mego, w czym by wyżej nadmienionemu JPanu Antone z strony Skarbu, dla ugruntowania y ułatwienia handlu, można być pomocnym, pozwoli JO-a Kommissya, iż chyba na przyszłą pocztę, ile w materiyi tak ważney, uwagi moje pod roztrząśnienie JO-ey Kommissyi podam²⁾.

Сповняючи свою обіцянку, Журавський з найблизшою почтою посилає в комісію обширну записку, або проєкт, де не тільки доторкаєть ся проєкту Antoine, але й показує способи, що можуть, на його думку, розвинути торгівлю України і пишними виразами рисує картину будучого добробytu як українського народу, так і скарбу. Наводимо сю записку цілком: ³⁾

„Rapport do JO. Kommissiy Rzeczy Pltej Skarbu Koronnego od Super-Intendenta Prowincyi Ukrainskiej, dnia 17 miesiaca Maja 1784 roku z Cudnowa napisany.

Pełniąc rozkaz JO. Kommissij, dyspozyciã listownã, dnia 16 marca na sessij w Warszawie datowanã, do mie przeslanã, ażebym (względem ugruntowania handlu produktow kraiu naszego, przez JPana Antone, w Chersonie mieszkaiącego, zakupować się mianych, czyli w iakim by sposobie wspomniony handel z strony Skarbu Koronnego mógł być wsparty y ułatwiony) partykularne zdanie moje JO. Kommissij w raporcie moim umiescił. Lubo najmniey handlu znaiomy iestem, przecieź zaufaniem zwierzchnosci moiey ośmielony, a bardziey przychylnościã, kraiowi własnemu powinã, zagrzany, niżej wyrażone uwagi moje z wyrażeniem, iakowe produktu na Ukrainie znajdować się mogą y iakim sposobem przez handel zbywane bywaiã, pod grontowne rostrząśnienie JO Kommissij poddaię.

¹⁾ Чудно, що Журавський ані в сім, ані в дальшій раторті ні словом не згадує про засноване вже тоді польське Херсонське товариство, з Протом Потоцьким на чолі.

²⁾ Відділ XXXVIII, Укр., кн. 5.

³⁾ Вона є в тій же 5-ій кн. XXXVIII відд. Архива.

1-mo Do rozpoczęcia handlu każdego, w którymkolwiek bądź kraju przedsięwziętego, a tym bardziej do ułatwienia y ugruntowania onegoż, zdaie się nayprzod wiedzieć, z iakich tenże handel produktów składać się będzie, wodą czy łądem prowadzony być może; przeto JO. Kommissiä uwiadamiając, iakie na Ukrainie produkta krajowe znajduią się, nadmienię oraz, iaki y przez kogo składały handel. — Produkta Ukrainy, tey nader żyzney y dosyć obszerney kraiu naszego części są te: miody, woski, łoje, skóry bydłecze, kozle y baranie, naywięcey surowe, drzewo, potaż, smoła, saletra, bydło i konie w niewielkiej części, anyżu cokolwiek y zboże wszelakiego rodzaju. Te tedy wszystkie produkta słaby bardzo składaiają handel tak dalece, iż mała onychże częśćka obcym od nas dostaie się narodom; y tak miody, woski, łoje y skóry niewyprawne żydzi ukraińscy w kray cesarski wywożąc, wzamian biorą nayczęściey tamtego kraiu produkta, iako to: sól, kosy, materijki iedwabne y wełniane, tudzież rozmaite towary noremberszczyną zwane. Drzewo y smoła Dnieprem w kray Rossyjski od obywatelów, a częstokroć y żydów spławiane bywiaią, potaż naywięcey Bugiem do Gdańska, a saletrą częścią do Królewca, częścią w kray Cesarski posełaią. Bydło zaś i konie po kraiu własnym rozprzedawane bywiaią, a w małej czasem części przez zaieżdzaiących w tę stronę Prusaków konie rozkupowane bywiaią. Anyż ile nie nayprzedniejszy do gorzałek w kraiu, naywięcey przez żydów pędzonych, rozchodzi się. Nakoniec zboże, powszechny y obfity całego tego kraiu produkt, a w szczegulności iedyny każdego mieszkańca maiątek, prawie niszczeie, bo mało co w Pobereżu Turcy, rolnictwa nie pilnujący, przenicy y jęczmienia zakupiują; niemniej chłopi tuteysi, szukaiąc pieniędzy na opłatę podatków, nie wielką część w kray Rossyjski wywożą, tudzież żydów krajowych żywiąc, podobnież za bezcenne toż zboże zbywiaią pieniądze, a więcey podobno przepiiaią. Część znaczna na gorzałki przez obywatelów, a naywięcey żydów wykurza się, reszta zaś (użytkowi własnemu dostarczywszy), po stepach w stertach rozstawiona, dla niesposobności sprzedania, zbytniey tanności długo utrzymywana, częstokroć gniie, przepada y ginie. Ztąd zaś wynika że obywatele zbóż swoich zpieniżyć nie spodziewaiący się, rolnictwo (nad którego wydoskonaleniem inne narody pracuią) zaniedbywiaią, a co gorsza rolnicy, podobnież zysku z pracy swoiey (innego nad wyżywienie się) doczekać się nie mogąc, próżniactem y pijaństwem zaprzätieni, ledwie nie co rok po wielu mieyscach kupy hultajów składaiają, y codzienną w tym kraiu wszystkich obywatelów przerażaiąc boiaźnią, częstokroć wielom utratę maiątku y śmierć zadaiają.

2-do Do ugruntowania zaś handlu, którego pożytki kraie szczęśliwemi czynią, następnie ułatwienie przeszkod tych, które ułatwić iest w mocy narodu, pragnącego widzieć kwitnący handel u siebie, y które ułatwionemi być, dla zachęcenia cudzoziemców, a bardziej własnych obywatelów, koniecznie powinny; toż samo ułatwienie zachęci do iak najszybszego rozpoczęcia żadanego handlu, a skoro się rozpocznie, nadzieja sama spodziewanego zysku mocną nader stanie się pobudką do prowadzenia go na dal. Los, który — ja za prędko, bo przed czasem dla nas szczęśliwym, a przynajmiej pozornym nazwać ośmielam się, wydarzył odkrycie nowego portu przez założenie Chersonu w państwie Rossyjskim, od kraiu Ukrainy naszej nie nadto odległego, y w tym tylko punkcie (że łądem wszystko oprócz drzewa prowadzić trzeba) nieco zawilego, — lecz iezeli przez ugruntowanie handlu niezliczone dla kraiu każdego wnosić należy pożytki, możemysz w tym zakęcie Ukrainy sposobniejszy nad terazniejszą oczekiwać pory, gdy nadto Najjaśniejsza Imperatorowa JEm przez wydanie świeżych w kraiu swoim ukazów, do wspólnego z sobą wszystkich sprzymierzonych zachęcając handlu, szczegulniejszą nam Polakom okazując przychylność, odnowieniem ukazów dawniejszych, produkta polskie, około Mało rossyjskich y Biało russkich gubernij rodzące się, bez opłaty cła na tamożniach Rossyjskich do kraiu swego wpuszczać rozkazała? Tudzież gdy JO Kommissia przez dozor swój, o uszczęśliwienie kraiu troskliwa, łącząc starania swoje z Najjaśniejszym królem, o ugruntowaniu y ułatwieniu handlu tegoż chcąc być informowaną, mieć pieczę zaczyna? — Nie zostaje tedy więcey, iako tylko zachęcić extraneos, do zakupowania naszych produktów, a to przez sposób ten, który w nizszych punktach umieszczając, na ten tylko moment nieiako od obowiązków officialisty skarbowego odstąpić odważam się; gdy pełniąc wolę JO Kommissyi względem przesłania zdania mego przeciwko opłacie cła, którego pilnować powinienem, pisać przedsiębiore, zawsze iednak wolą JO Kommissyi wykonywać będę.

3-tio We wszystkich europeyskich narodach, a podobno y wszędzie, cło exportationis iest mniejsze od cła importationis, bo pierwsze zachęcać powinno obywatelów do iak najznacznieszego produktów krajowych za granice wyprawdzania, a za te wprowadzania w kraiu własny pieniądze y bogactw obcego państwa.; drugie zaś przez podniesienie opłaty od towarów y produktów obcych utrzymuie nieiako obywatelów od wprowadzenia tego do kraiu co się zbytkiem nazywa; y to iest, co by w kraiu naszym Polskim, podobno z przyrodzenia do zbytku skłonność mającym, zachować należało. U nas zaś cło exportationis iest większe od cła importationis, y tak gdy intraneus wpro-

wadza do kraiu zagraniczny produkt, płaci na cło osim (sic) od sta, gdy zaś krajowe produkta za granicę wywozi — 10 od sta na cło zapłacić powinien. Cudzoziemiec czyli extraneus, gdy do kraiu zagraniczne prowadzi towary, na cle 10 od sta opłaca, a gdy krajowe za granicę wywozi — 12 od sta skarbowi koronnemu płaci. Takowe albowiem cła exportationis wyniesienie wielkim dla kupców stało się odstręceniem, y od wyprowadzenia produktów kraiu naszego wstrzymuie. Gdy więc traktaty wiadome, a nayprzód Grzymułtowski 1686 roku w artykule 48, powtóre 1768 w artykule 8, na koniec 1775 w artykule 5, wyższych cełł na towary od Rossyi wchodzące y tamże wychodzące stanowiąc zabraniają, nie można za tym cła importationis podnosić, ale cło exportationis zmniejszyć dla ułatwienia y zachęcenia do handlu, z produktów naszych składać się mającego, — zdaie się być wolno. Nadto chociażby zdawało się, iż przez zmniejszenie cła exportationis kilkanaście tysięcy złotych skarbowi koronnemu ubywać będzie, czyliż ta ofiara, w tym razie na dobro narodu czyniona, nie byłaby drogo nagrodzona, gdy tym sposobem zachęceni kupcy, produkta krajowe wyprowadzając, exportationem onych pomnożyliby, y opłacając mniej, dla pomnożonego wywozu towarów naszych za granicę, koniecznie więcej percepty skarbowi koronnemu składać by musieli? Już więc nie tylko JPan Antone, ale y inni cudzoziemcy, tudzież obywatele do wywozu zbóż y innych produktów rzuciliby się; w kraiu zaś, gdy znajdziemy tych, którzy produkta nasze kupować z chęcią zaczną, izalisz rolnictwo, dotąd zaniedbane, doskonalić się nie będzie, izalisz, mówię, kmiotek do uprawy lepszej gruntu swojego brać się nie będzie, gdy pewnym zostanie, że wszystko spienięży? Sama łatwość dostania pieniędzy na opłatę podatków, chłopów tutejszych z próżniaków uczyni pracowitemi, a tak z czasem pola okiem nie przeyrzane, od wieków obłogiem leżące, w żyzne zamienią się obszary; zgoła cała Ukraina, miasta y wsie swoje ludniejsze zobaczy, a nowe osady, we dwoie lub troie w czasie zasadzone, z dzikich i niedostępnych stepów panom swoim obfity przyniosą pożytek; daley zaś przez wprowadzenie pożytecznych rękodzieł produkta kraju pomnożonemi, handel, coraz bardziej szerząc się na zawsze ugrontowanym być może; nakoniec JO. Kommissia, spełnione troskliwości swoiey o dobro kraiu zamiary znalazszy, zapatrywać się na nie będzie z ukontentowaniem iako na owoc, iey ręką zaszczipiony, a dobry y mądry król widząc oycowskie chęci swoje dla narodu uiszczone, wspólną z nim dzielić będzie szczęśliwość. Wszakże Anglia, Francja, Holandia y inne narody bez sposobów y kosztu tey, którą mają, nie depięły potęgi. Szwaycary nawet, nie nadto obszerny y żyzny kray, bez przemysłu y pracy stały y prawdziwey wolności nie osiągnęli by byli.

4-to Druga okoliczność, która wielkim mogłaby dla skupujących produktu kraiowe do wyprowadzania tychże za kray być zachęceniem, iest ta: ażeby w należącej się opłacie cła skarbowi koronnemu od produktów, czyli to wyprowadzanych, czyli wprowadzanych, mogli mieć pozwolony kredyt od JO Kommissyi do roku lub przynajmniey puł roku. Zezwolić zaś na takowy kredyt nie można inaczey, dopóki skarb koronny niewątpliwie zostanie pewnym swoiey prowincyi w przepisany czasie. Zapewnienie tedy takowego kredytu w tym sposobie udecydowaniu JO Kommissii podać mam honor: ażeby kompania Czarnomorska, z obywatelów kraiowych składająca się, a bez wątpienia w porozumienie z kupcami, w kraiu naszym produkta zakupować mającemi, wchodząca, uroczyście opisała się, iż czyli to JP. Antone, czyli inny kupiec do okupowania produktów kraiowych wezmie się a pozwolony od JO Kommissij kredyt względem opłaty ceł mieć będzie, za takowego, z wiadomością kompanii skupującego kupca też kompania skarbowi koronnemu należytość w tym czasie, który w rewersie od kupca, wyprowadzającego lub też wprowadzającego produkta, w gatunkach y rodzajaiach swoich dokładnie opisanych, wziętym będzie, tudzież pieniędzmi takimi y w tym sposobie, w iakim na komorach brać się powinny, zapłaci; tym tedy sposobem dogodziło by się kupcom z iedney strony, iż to, co mieliby na opłatę cła obracać, łożone by być mogło na skupienie więcey produktów, z drugiey strony dla skarbu była by pewność odebrania w czasie przepisany należytości skarbowey, a iako żaden handel bez kredytu prowadzonym być nie może, tak JO Kommissya w tey mierze odmówić onegoż nie zechce. Inaczey zaś czyniąc, to iest aby officium celne czyli superintendent miał uważać stan y kredyt kupca, było by iedno, co skarbową proweniencją zawodnemu oddawać losowi.

5-to Trzecia okoliczność zdaie się byc do ułatwienia handlu spodziewanego zmierzającą, ażeby (ieżeli to być może) z umnieyszeniem cła exportationis, tudzież z ofiarowaniem proiektowanego kredytu nie czekać, aż o to prosić będą ci, których do handlu z nami zachęcać iest naszym interessem, przedwczesne albowiem takowego przez JO Kommissyą urzędzenia ogłoszenie nie tylko JPana Antone, ale y innych zagranicznych kupców pobudzić może do prędszego rozpoczęcia żadanego handlu; wszakże y do Chersonu ieszcze okręty cudzych państw nie przychodzą, a ukazy imperatorskie wolność handlu y jego zasłonę upewniające, ieszcze in februaryo wydane zostały¹⁾. Niech że

¹⁾ Жоравский має тут на оці маніфест 22 лютого 1784 р. „О свободной торговлѣ въ городахъ Херсони, Севастополи и Феодосіи“, де між иньшим говорить ся: „Сей городъ (Херсонъ), а съ нимъ вмѣстѣ и лежащіе въ Таврической области

więc y JO. Kommissya przykładem Wielkiej Katarzyny idąc, podobnie zachęci do krzewienia się oczekiwanego handlu. A gdyby takowe ułatwienie miało być bezskutecznym szrodkiem do ugruntowania spodziewanego zamiaru, w mocy zawsze JO. Kommissyi zostanie odmienić czyli poprawić urządzenia swoje. Lecz pragnąc widzieć uszczęśliwienie kraiu przez handel, należy okazać prawdziwą chęć narodu — widocznie, że chce być czynnym, że iest troskliwy o udział tych korzyści, których inne narody z naywiększym usiłowaniem szukają. — Uwagi czyli blahe zdanie moje pod władzę i umiarkowanie zwierzchności moiey przesyłając, pewien iestem, że ta sposobem doskonałego idąc snycerza, z nieciesanego słupa kształtne przed oczy narodu wystawić potrafi widoki, a ja pełnić iej rozkazy moim poznając obowiązkiem, wiernie y szczerze za rostroprnym przewodnictwem postępując, skutecznieć rozrządzenia JO. Kommissyi pragnę. Żorawski“.

Проект сей був предложений комісії скарбу на засіданю 9 червня 1784 і комісія стала на тому, що післала Жоравському ось яке письмо :

„Kommissya uwagi W. Pana nad pomnożeniem handlu krajowego w produktach prowincyi tamecznej, Kommissyi swoiey przelożone, odbierając, tym chętniej mu swoią w tym oświadcza approbacją i ukontentowanie, że ma za cel nadgradzać prawdziwe dla Skarbu Koronnego wysługi. Jako zaś proiekt ten zmierza ku dobru publicznemu, a w czasie pomnożeniu dochodów skarbowych, tak użyć go na dopełnienie zamiaru tego Kommissyi będzie staraniem¹⁾).

приморські города наши Севастополь, извѣстный до сего подъ названіемъ Ахтъ-Яръ, одаренный превосходною морскою пристанью, и Феодосію, инако Кефою именуемый, въ разсужденіи выгоды ихъ, повелѣваемъ открыть для всѣхъ вародовъ, въ дружбѣ съ Имперією Нашею пребывающихъ, во пользу торговли ихъ съ вѣрными нашими подданными. Вслѣдствіе сего симъ торжественно объявляемъ, що всѣ помянутые народы на собственныхъ ихъ или наемныхъ судахъ подъ флагами ихъ могутъ свободно, безопасно и безпрепятственно къ тѣмъ городами приплывать, или сухимъ путемъ пріѣзжать, нагружать суда ихъ и оттуда отплывать, или отъѣзжать по своему произволению...“

¹⁾ Див. протоколи засідаль комісії за 1784 р., в Архиві Коронного Скарбу.